

УДК: 070002

Умарова М.

*ЖАМУ, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары***ХІХ КЫЛЫМДЫН АЯГЫ ХХ КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЖАЗМА МАДАНИЯТЫНЫН ЖАНА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ӨНҮГҮШҮ**

Бул макалада ХІХ кылымдын аягы - ХХ кылымдын башындагы кыргыз элинин жазма маданиятынын жана билим берүүнүн өнүгүшүндөгү өзгөрүүлөр тууралуу баяндалат.

In this article refers about the writing of the Kyrgyz people and changes in the education system in the late 19th century, early 20th century.

Нукура кыргыз тилинде алгачкы жолу санат түрүндөгү ыр жазган акындардын көрүнүктүүсү Молдо Нияз (1823-1896) болгондугу талашсыз. Ал Оштун Кызыл-булак айылында (азыркы Кадамжай районунда) туулган. Албетте, Молдо Нияз өз мезгилинин уулу болгондуктан, анын дүйнөгө болгон көз карашы исламдын жана Күн чыгыш философиясынын нугунда калыптанган. Мунун айкын мисалы болуп дүйнөгө, коомго, адамдардын өз ара мамилелерине жана тарыхый окуяларга карата акындын мамилесиндеги мусулмандык көз караштын ачык-айкын көрүнүшүн эсептөөгө болот. Фольклордук жана диний түшүнүктөрдүн карым-катышы анын тарыхый окуялардыбаяндаган санаттарына да мүнөздүү. Ал санаттарында Молдо Нияз Кокон — орус мамилелерин (Кокон хандыгын каратып алуу үчүн болгон согушту), кыргыздардын Чыгыш Түркстанга качышын, Жакыпбек хандын каарынан улам ал жакта көргөн азап-тозокторун ырга кошкон. Ушул жерде өзгөчө белгилеп кетүүчү нерсе — каапырларга (орустарга) болгон мамиледе Молдо Нияз чыныгы мусулман баласы жана өз Ата Журтунун анык патриоту катары келишкис мамилени тутунат. Молдо Нияздын көлөмдүү, сюжеттүү чыгармаларынын ичинен дагы экөө айрыкча бөлүнүп турат. Булардын биринчисинде — «Курманжан датка» — ХІХ кылымдагы орусаякатчылары менен аскер адамдары «Алай ханышасы» деп аташкан даңазалуу Курманжан датканын терең кайгы-касиреттүү, ал турсун драмалуу өмүр тагдыры көркөмдүк жактан жеткиликтүү жана так берилген. Жергиликтүү жана Кашкар шаарындагы медреселерден билим алган Молдо Нияз чыгыш поэзиясын жакшы-өздөштүрүп, өмүр, өлүм, аалам, жакшылык, жамандык, элдеги ар кандай социалдык катмарлардын дүйнөгө болгон көз караштарын философиялык сопучул (суфизм) мазмундагы ырларында чагылдырган. Анын «Санат ырларынын» жети китепчеден турган кол жазмаларынын төртөө белгисиз калса да, калган үчөө кыргыздын алгачкы жазуу мурасы катары белгилүү. Бирок бизге ал кол жазмалардын — санаттардын үчөө — гана келип жетти. Бул санаттарында Молдо Нияз насыят түрүндө коомдогу оор абалды баян кылып өтөт. Жамандык адамга таандык моралдын бузулушунан жана исламдын окуусун карманбагандан улам болуп жатат деп түшүнгөн. Анын санаттарында кыргыздардын кокондук колонизаторлордун зордук-зомбулугуна каршы күрөшү, Чыгыш Түркстанга качышы, аталган хандыктын тарыхында Алымкул датканын ээлеген орду, Чымкент менен Ташкендин жанында кокондуктардын падыша аскерлери менен болгон салгылашта жеңилиши, Кыргызстандын түштүгүн падышачылыктын андан аркы каратып алышы сыяктуу тарыхый окуялар ээлейт. Анжиян көтөрүлүшүнүн уюштуруучулары Зиябидин Максым, Өмүрбек датка тууралуу маалыматтарды чагылдыргандыгы менен баалуу. Тактай кетүүчү жагдай, эмнегедир адабияттарда акындын өлгөн жылы 1896-жыл деп жаңылыш берилип жүрөт Анын чыгармаларына карганда ал 1898-ж. Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин көз жумган. Бул жагдай тарыхчы Э.Авазовдун эмгекгинде да белгиленген.

Дагы бир белгилүү жазгыч акындарынын бири Молдо Кылыч Шамыркан уулу (1868-1917) молдолордон билим алып, кийин өз алдынча билимин өркүндөткөн. Чыгыштын поэзиясын, чыгармачылыгын, философиясын өздөштүрүүгө аракет жасаган. 1911-жылы Казанда кыргыздын басмадан чыккан эң алгачкы поэтикалык чыгармасы -

«Зилзала» («Жер титирөө») аттуу казалдар жыйнагы жарыяланган. Молдо Кылычтын чыгармачылыгында диндин таасири күчтүүрөөк болгон [12;87].

Бул мезгилдеги башкы заманчы, оозеки поэзиядан жазма адабиятка өтүү процессине баалуу салым кошкон Молдо Кылыч Шамыркан уулу Төрөгелдин болгон. Ал бала кезинде эле сабатсыздыгын жоюп, кыргыз акындарынын сөздөрүн ынтызарлык менен уккан, ал эми XIX кылымдын 80-жылдарынан тартып Фирдоуси, Навои, Бедил, Рабгузи сыяктуу Чыгыш классиктеринин чыгармаларын кумарданып окуган. Кийинчерээк ал өз мезгили үчүн бай китепканага ээ болгон.

Молдо Кылычтын чыгармалары эл арасына ар кандай жолдор менен кеңири таркалган. Анын «Жер титирөө тууралуу баян», «Кыз жана жигит», «Керме-Тоо», «Чүй өрөөнү тууралуу баян», «Куштар», «Бүркүттүн тою», «Буудайык», «Кайгылуу доор» жана башка чыгармалары эл арасында сүймөнчүлүк менен окулган. 1911-жылы Казандан анын «Кысса-и Зилзала» аттуу дастаны кыргыз тилиндеги биринчи басма чыгармасы басылып чыккан.

Белгилүү ойчул агартуучу жана тарыхчынын бири Осмонаалы Сыдык уулу болуп эсептелет. Анын өмүр баяны тууралуу маалыматтар бири-бирине карама каршылыктуу бойдон калууда [12; 89]. Кийинки мезгилдерге чейин эле ал пантщркизм идеяларын жайылтуучу катары эсептелип келген. Өзүнүн кызы берген маалыматка караганда, Бухара, Афганстан жана Үч-Турпандын окуу жайларынан билим алган. Ушундан кийин балдарды да окутуп, ошол эле учурда кыргыз элинин тарыхына да кызыгып, 15 жылдан ашуун убакыт санжыра материалдарын, элдик оозеки чыгармаларды жана тарыхый маалыматтарды жыйнаган. Көптөгөн ар түркүн жана бири бирине карама-каршы келген фактыларды жаңылап, талдап чыгып, 1913-жылы Уфа шаарында өзүнүн «Мухтасар тарых-и Кыргызия» деген эмгегин бастырып чыгарган, ушул эле эмгеги толукталып, кайра иштелип чыгып кийинки жылы «Тарых-и кыргыз Шадмания» («Кыргыз Шабдан тарыхы») деген ат менен кайра басылган. Өзүнүн ушул чыгармаларынын мааниси тууралуу айтуу менен бирге, автор биринчи эле беттеринде тарых (адамзат коому жөнүндө, алар кантип жашаганы жана азыктанганы, эмне иш кылганы, кандай мамлекеттер болгону жана ал мамлекеттер эмне себептен кыйраганы тууралуу бирден бир туура маалыматтарды берет», - деп жазган.

Заманчылардан айырмаланып, Тоголок Молдо пессимизмге берилип кеткен эмес, кайра ал кыргыз элинин өткөндөгү баатырдык турмушунан шык-дем алып, жашоого оптимистче кароонун мисалдарын табат. Ага социалдык карама-каршылыктардын күчөшү менен кыргыз коомунда чыңалып бараткан агартуучулук аракеттер, демократчыл идеялар мүнөздүү болгон. Ал элдердин достугун даңазалап, өз мекендештерин орустун алдыңкы чарба жүргүзүү ыктарын өздөштүрүүгө, билимге, кол өнөрчүлүккө үйрөнүүгө үндөгөн.

XIX кылымдын экинчи жарымы - XX кылымдын башында салттуу билим берүү андан ары өөрчүтүлгөн. Эл ичинде билим алууга умтулуу күч болгон, ар бир кыргыз айылында мектептерди ачууга далалат кылынып, ачылган мектептерде сабаттуу адамдар мусулман диний окуусунан таалим беришип, арабча жазууга жана илим-билим негиздерине үйрөтүшкөн. Сабактар демейде боз үйлөрдө, ал эми отурукташкан аймактарда мечиттерде берилген. Кокон хандыгынын доорунда заманчы акындардын ырлары ошол мезгилдеги ырайымсыз башкаруучуларга карата багытталган. Мисалы,

Кокондуктун кордугу

Өтүп кетти зордугу, - деп ачыкталат.

Ошондой эле Кокон доорунда медреселердин саны 50ге жеткен.

Кыйла терендетилген билимди медресе деп аталган жогорку баскыктагы мектептерден алышкан. Мындай мектептер шаарларда же калкы отурукташкан аймактардын борборлорунда болгон. Окутуу курстарында системалуу түрдө диний жана граждандык укуктан, эсеп сабагынан, медицинадан жана чыгыш адабиятынан

сабак берилген. Билимдин негиздерин ийгиликтүү үйрөнүшкөн окуучулар өзүлөрү кызыккан предметтерин өз бетинче окуп үйрөнүүнү улантышып, изилдөө-агартуу иштерин жүргүзүшкөн. Медресени бүткөн кыргыздар аз санда эле болгон. Бирок мектептердин саны жана сабаттуу кишилер Кыргызстанда бара-бара көбөйө берген. Толук эмес маалымат боюнча, 1913-1914-жылдары Пишпек уездинде — 59, Пржевальск уездинде — 128, Ош уездинде — 229 мектеп болгон. Калктын көчмөн турмуш ыңгайына байланыштуу медреселер анча таралып кете алган эмес. 1914-жылы отурукташкан калк басымдуулук кылган Ош уездинде гана 88 медресе иштеген.

1901-1902-жж. жаңыдан пайда болуп келе жаткан жергиликтүү буржуазиянын таасири менен Пишпекте, Токмокто жана Пржевальскийде жаңы усулдагы мектептер ачылган. Кыргызстанда бул сыяктуу мектептер 1909-жылдан Чоң-Кеминде («Шабдания» медресеси), 1911-жылдан Жумгалда («Курмандын мектеби»), 1912-жылдан Кочкор өрөөнүндө, 1914-жылдан Куртка кыштагында иштей баштаган.

Жаңы усулчул мектептерде билим берүү процесси жаңы мезгилдин талаптарына ылайык болгон. Аларда диний жана жалпы билимдер берилип, көрсөтмө окуу куралдары жана азыркы жабдуулар (парта, стол, карта ж.б.) пайдаланылган. Бул мектептердин бүтүрүүчүлөрү кийин кыргыз элинин сабатсыздыгын жоюп, андан ары билим алышына белсене эмгек кылып беришкен.

Падыша өкмөтү жаңы усулчул мектептерге каршы чыгып, алардын ишин катуу контролдоп турган. Ошону менен катар край Россияга бириктирилгенден кийин аталган өкмөт Кыргызстанда орус окуу жайларынын тармагын түзүүгө киришкен. Агартуу ишинин негизги максаты катары «крайда элге билим берүү маселелерин чечүүдөгү башкы тартип», «орустардын кызыкчылыгын көздөө багытында өөрчүтүлүшү» керек деп белгиленген, башкача айтканда, бул иш бүт бойдон падышачылыктын мүдөөсүн көздөш керек эле. Бийликтер түпкү калкка да, орус эмгекчилерине да билим берүүгө кызыккан эмес. Бирок төмөнкү администрациянын сабаттуу кызматчыларга болгон улам өсүп жаткан муктаждыгы, ошондой эле жер ооп келгендердин токтолбогон талаптары бийликтерди калкка билим берүү ишин улантууга аргасыз кылган. 1870-жылы Токмок шаарында биринчи уездик орус окуу жайы (башталгыч мектеп) ачылган. Ага удаа эле 1874-1900-жж. мындай окуу жайлар Кыргызстандын шаарларында жана эски келгиндердин бардык кыштактарында иштей баштаган.

Ошол эле учурда төмөнкү администрация үчүн жергиликтүү кадрларды даярдоо максаты менен башталгыч мектептерде кыргыз коомчулугунун каражаты менен иштей турган окуучулар квартиралары (интернаттары) уюшулган. Маселен, 1874-жылы Кара-Колдо, ал эми 1876-жылы Пишпекте «Азия пансиондору» ачылган, буларга жылына крайдагы түпкү калктын өкүлдөрүнөн болгону 30 окуучудан кабыл алышып турган.

Толук эмес орус орто мектептери кыйла кийинчерээк Пржевальскиде — 1911-ж., Пишпекте — 1916-ж., ошол эле жылы Пишпекте аялдар прогимназиясы ачылган. Кыргызстанда 1914-жылы орустун 107 мектеби иштеп турганы, аларда 7041 окуучу окуганы белгилүү.

Тоолуу крайда алдыңкы орус маданиятынын өнүмдөрүн биринчи алып келген орус окуу жайларында аз санда болсо да, кыргыздар да окуган.

Мусулман мектептери менен ат салышуу максатын көздөп, падыша өкмөтү орус окуу жайлары менен жергиликтүү мектептердин системаларын айкалыштырган орус-тузем мектептерин ачып кирген. Биринчи орус-тузем мектеби 1884-жылы Токмок уездинин Караконуз кыштагында ачылган. Мындай типтеги мектептер 1886-ж. — Ошто, 1897-ж. — Токмокто, 1898-ж. — Талкан болуштугуна караштуу Сокулук менен Николаевскийде (азыркы Панфиловск), 1899-ж. — Тынай жана Жумгал болуштуктарында, 1900-ж. Кетмен-Төбөдө. 1904-ж. — Александровкада (азыркы Киров кыштагы) жана Дмитриевкада (азыркы Талас). 1905-ж. — Ат-Башыда, 1906-ж. — Пржевальскиде, 1911-ж. — Памирде ачылган.

Биринчи дүйнөлүк согуш башталардын алдында Кыргызстанда 30дай орус-тузем мектеби, шаардык мектептердин алдында 2 интернат иштеп турган, аларда 800 дөн ашуун бала окуган [6; 324]. Бул мектептер жалпысынан алганда, кыргыз элинин маданий турмушунда элди адамзат иштеп чыккан руханий дөөлөттөр менен тааныштырып, прогрессчил роль ойногон. Бул сыяктуу орус-тузем мектептерин бүтүрүп чыккандардын арасында Т.Айтматов, Б.Исакеев, А.Осмонбеков, З.Кадырбаев сыяктуу кийин Кыргызстандын белгилүү инсандарына айланган бүтүрүүчүлөр болгон.

Түпкү калктын арасында айыл чарба билиминин өнүгүшүндө төмөнкү баскычтагы айыл чарба мектептери белгилүү роль ойногон, мындай мектеп 1888-жылы Пржевальскиде. 1898-жылы Пишпекте ачылган. Бул мектептерден окуучулар таалим илим берүүчү предметтер менен катар эле агрономиянын жана агротехниканын негиздери менен таанышып, адистиктер боюнча практикадан өтүшүп, ар кандай кол өнөрчүлүктү үйрөнүшкөн. Турар Рыскулов жана Белек Солтоноев ушул Пишпек айыл чарба мектебин бүтүрүшкөн.

Фактылар ырастап тургандай, XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып агартуу тармагында түпкү калктын балдарын Туркстан крайындагы ар кайсы окуу жайлардан эле эмес, Россия империясынын окуу жайларынан да окутууга умтулуу күч алган.

XIX кылымдын орто ченинде Кыргызстанда азыркыча саламаттыкты сактоо системасы болгон эмес. Бирок кыргыз коомчулугунда элдик медицина жакшы эле өөрчүтүлүп келген. Ал XX кылымдын 20-жылдарынын ортосуна чейин ийгилик менен пайдаланылган. Бул система көчмөндөрдүн турмуш тажрыйбасына ылайык, ошондой эле аз санда болсо да табыптардын, кыбачылардын (костоправдардын), фармацевттердин, бакшы жана бүбүлөрдүн эмгегинин натыйжасында байытылып, өркүндөтүлүп отурган. Элдик дарыгерлер бай тажрыйбаны сактап кийинкилерге калтырыш үчүн демейде жакын туугандарынын зээндүү балдарынын ичинен шакирттерди кошо алып жүрүшкөн. Алар эмпирик-практик болгон себептүү өсүмдүк, жаныбар продуктусунан алынчу жана минералдык дарылык каражаттарды өз орду менен колдонушкан. Булардын кыйла эм-домдуу чебер табыптары эл ичинде чон кадыр-баркка жана ишенимге ээ болгон. Алар, ал тургай илимий хирургиянын кээ бир элементтерин билишкен. Жарадар болгон денеден бөтөн предметтерди алып сала алышкан, сыныкты айыктырышып, чыгып кеткен мүчөлөрдү өз ордуна келтиришкен. Табыптар тамырды кармап, оорунун-атын аныкташкан, мүнөз (диета) тамак берүү керектигин айтышып, тиешелүү дарыларды беришкен, ал эми зарыл учурларда ысыктоо жана физиотерапиялык процедураларды жүргүзүшкөн.

Кыргызстанда билим берүүдөгү кескин өзгөрүүлөр Совет бийлигинин орношуна байланыштуу. Совет доорунда кыргыз элинин рухий маданиятынын, илим-билиминин өнүгүшүндө бараандуу ийгиликтер жаралды. Совет бийлигинин алгачкы жылдарынан тартып сабатсыздыкты жоюу багытында көп иштер жасалып, жалпы башталгыч билим берүү киргизилди. Кийин 7-8 жылдык, акыры орто билим берүү ишке ашырылды; кесиптик-техникалык, атайын орто жана жогорку билим берүү калыптанды. 1918-жылы Кыргызстандын бардык уездеринде элге билим берүү бөлүмдөрү түзүлүп, алар жаңы совет мектептерди негиздөөгө киришкен. Мурдагы мусулман, жаңыча усулдук, орусча, орус-жергиликтүү мектептердин ордуна биринчи жана экинчи баскычтагы мектептер уюштурулган.

Адабияттар.

1. Аттокуров С. Кыргыз этнографиясынын тарыхнаамасы. /Илимий ред. К. Молдокасымов. – Бишкек, 1996.
2. Бартольд В. В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. /Түз. О. Караев. –Б., 1997.
3. Биздин Кыргызстан: Популярдуу тарыхый энциклопедия (байыркы мезгилден XIX кылымдын аягына чейин). - Бишкек, 2004.
4. Жусупов К. Кыргыздардын байыркы маданияты. - Бишкек: Бийиктик, 2006.
5. Кыргызстан: Улуттук тарыхый энциклопедия. –Б., 2001.

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

6. Кыргыздардын байыркы мезгилдерден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы. - Бишкек, «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1998.
7. Кыргызстан. Энциклопедия. – Бишкек, 2001.
8. Каратаев О. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан. – Бишкек, 2003.
9. Кыргыз совет энциклопедиясы. – Ф., 1983.
11. Осмонов Ж., Кыргызстан тарыхы. Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин. - Бишкек, 2007.
12. Осмонов Ж. Кыргызстан тарыхы. Маалыматнаама. – Б., 2004.
13. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы – Бишкек, 1993.